O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARI INSON RUHIY HOLATINI IFODALOVCHI TURG‘UN BIRIKMALARNING QIYOSIY TAHLILI.

Xamrayeva Madina
MA student of Navoi State University
xamrayev0083200@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezis o‘zbek va ingliz tillarida inson ruhiy holatini ifodalovchi turg‘un birikmalarning semantik, pragmatik hamda lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy yoritadi. Tadqiqotda tavsifiy, komponent tahlil, kontekstual va qiyosiy-uslubiy metodlar qo‘llanadi. Yangilik sifatida emotsional holatlarning konseptual maydoni bo‘yicha ekvivalentlik darajalari va tarjimada moslashtirish strategiyalari tizimlashtiriladi.

Annotatsiya: Mazkur tezis o‘zbek va ingliz tillarida ruhiy holatni bildiruvchi turg‘un birikmalarni qiyosiy o‘rganib, ularning ma’no qatlamlari, baholovchanlik (aksiologiya) va nutqiy vazifalarini izohlaydi. Metod sifatida komponent-semantik, funksional-pragmatik va korpusga yaqin misollar tahlili tanlanadi. Ilmiy yangilik sifatida emotsiya ifodasida obrazlilikning milliy xosligi hamda ekvivalentlik tipologiyasi taklif etiladi.

Annotatsiya: Tezis o‘zbek va ingliz tillaridagi emotsional-psixologik holatni ifodalovchi frazeologizmlarni qiyosiy tahlil qiladi. Maqsad semantik tuzilma, obraz manbai va kommunikativ-intension xususiyatlar bo‘yicha umumiylik hamda farqlarni aniqlashdir. Metodlar qiyosiy tahlil, kontekstual sharhlash va tarjima transformatsiyalarini tekshirishdan iborat. Natijada ekvivalentlik darajalari hamda adekvat tarjima mezonlari asoslanadi.

Kalit so‘zlar: frazeologiya, turg‘un birikma, ruhiy holat, emotsiya, baholovchanlik, ekvivalentlik, tarjima strategiyasi.

Inson ruhiy holatini ifodalovchi turg‘un birikmalar tilning nafaqat leksik boyligi, balki milliy tafakkur, tajriba va baholash mezonlarining barqarorlashgan

ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek va ingliz tillarida emotsiya, kayfiyat, ichki kechinma, xavotir, ishonch, umidsizlik, g‘azab yoki quvonch kabi holatlar oddiy sifat va fe’llar bilangina emas, balki ko‘pincha obrazli, ko‘chma, turg‘un tuzilmalarda ixcham va ta’sirchan ifodalanadi. Frazeologik birliklarning “turg‘unligi” ularning tayyor qolip sifatida nutqqa kirishi, tarkibiy komponentlarining cheklangan almashinuvi hamda umumiy ma’nosining komponentlar yig‘indisiga teng bo‘lmasligi bilan belgilanadi; shu bois bunday birliklarni qiyosiy tahlil qilishda semantik yaxlitlik, konnotatsiya va pragmatik vazifa birgalikda ko‘rilishi zarur [1]. Mazkur tezisning maqsadi o‘zbek va ingliz tillarida ruhiy holatni ifodalovchi turg‘un birikmalarni qiyoslab, ularning ekvivalentlik darajalari, obraz manbalari, baholovchanlik yo‘nalishi hamda tarjimada yuzaga keladigan tipik muammolarini tizimli asoslashdan iborat.

Tadqiqotning nazariy tayanchi sifatida frazeologiya va turg‘un birikmalar haqidagi umumiy qarashlar, frazeologik ma’no tuzilmasi, konnotatsiya va pragmatika masalalariga doir yondashuvlar olinadi. Xususan, frazeologik birliklarning semantik-grammatik tasnifi va turg‘unlik mezonlarini aniqlashda o‘zbek tilshunosligidagi yondashuvlar muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi [1]. Qiyosiy tahlilda esa frazeologizmlarning ekvivalentligi “to‘liq moslik”, “qisman moslik” va “nol ekvivalent” kabi darajalarga ajratib talqin qilinadi; bu jarayonda semantik yadroning mosligi bilan birga uslubiy bo‘yoq, ekspressivlik kuchi, baholash vektori (ijobiy-salbiy-neytral) hamda nutqiy vaziyat talablari ham mezon bo‘lib xizmat qiladi [2]. Shuningdek, emotsiyalar ifodasida universal kognitiv metaforalar va milliy xos obrazlar uyg‘unligi masalasi qiyoslashning konseptual qatlamini aniqlashda muhim: “yurak” markazli tasavvurlar, “ko‘ngil” konsepti, “bosh” va “ko‘z” kabi somatik komponentlar o‘zbek tilida, “heart”, “mind”, “blood”, “nerves” kabi komponentlar ingliz tilida emotsional kodni shakllantiradi [6].

Material sifatida o‘zbek va ingliz adabiy matnlarida, publitsistik hamda og‘zaki nutqqa yaqin kontekstlarda uchraydigan frazeologizmlar kuzatuv asosida

tanlanadi. Metodlar majmuasi tavsifiy tahlil, komponent-semantik tahlil, kontekstual talqin, qiyosiy-uslubiy yondashuv hamda tarjima transformatsiyalarini tekshirishni o‘z ichiga oladi. Komponent-semantik tahlil turg‘un birikma tarkibidagi leksik komponentlarning obraz manbaini ochib beradi, biroq yakuniy ma’no komponentlar bilan cheklanmasligini, u til tizimidagi an’ana va qo‘llanish chastotasi bilan barqarorlashishini ko‘rsatadi. Kontekstual talqin esa ayni birikmaning turli nutqiy vaziyatlarda baholovchanlik kuchini o‘zgartirishi, kinoya yoki yumor bilan boyishi, shuningdek, ma’no nozikliklarini yuzaga chiqarishini aniqlashga imkon beradi [4]. Qiyosiy-uslubiy yondashuvda esa o‘zbek va ingliz tilidagi muqobil birliklarning funksional imkoniyati tengmi yoki farqlimi, ular qaysi uslub qatlamida ko‘proq qo‘llanishi hamda kommunikativ niyatni qay darajada aniq yetkazishi tekshiriladi.

Ruhiy holatni ifodalovchi turg‘un birikmalarni shartli ravishda bir necha semantik maydonlarga ajratish mumkin: quvonch va yengillik, g‘am-anduh va tushkunlik, qo‘rquv va xavotir, g‘azab va norozilik, uyat va ikkilanish, hayrat va ishonchsizlik, xotirjamlik va qat’iyat. Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, har bir maydonda universal emotsional tajriba asosida yuzaga kelgan o‘xshash obrazlar mavjud bo‘lsa-da, ularning tilga ko‘chishi milliy konseptualizatsiya bilan belgilanadi. Masalan, o‘zbek tilida “ko‘ngli joyiga tushmoq” tipidagi birliklarda ichki tinchlanish holati “ko‘ngil” markazi orqali talqin qilinadi; ingliz tilida esa shunga yaqin funksiyani “to feel at ease” kabi konstruktsiyalar bajaradi, biroq bunda obrazlilik darajasi pastroq, ko‘proq abstrakt ifoda kuchliroq bo‘lishi mumkin. Demak, to‘liq ekvivalentlik faqat umumiy sema darajasida emas, obrazlilik va uslubiy bo‘yoq darajasida ham mos kelgandagina yuzaga keladi; aks holda qisman ekvivalentlik yuz beradi va tarjimonda kompensatsiya ehtiyoji tug‘iladi [2].

Somatik komponentli frazeologizmlar ruhiy holat ifodasida eng faol qatlamlardan biridir. O‘zbek tilida “yuragi siqilmoq”, “yuragi yorilay demoq”, “ko‘ngli cho‘kmoq” kabi birliklar psixologik zo‘riqish, iztirob yoki tushkunlikni

kuchli ekspressiya bilan beradi. Ingliz tilida “to feel a tightness in one’s chest”, “heart sinks” kabi birliklar bilan semantik yaqinlik kuzatiladi, biroq qo‘llanish chastotasi va uslubiy maqomi har doim ham teng emas: “heart sinks” ko‘proq kutilmagan umidsizlikni bildirsa, “yuragi siqilmoq” ba’zan uzoq davom etgan bezovtalik, ko‘ngil xira bo‘lishi holatlarini ham qamrab oladi. Bu farq emotsional holatning vaqt parametri va intensiteti bilan bog‘liq semantik nozikliklarni ko‘rsatadi. Shuningdek, o‘zbek tilida “ichi kuyemoq” kabi birliklar g‘azab va hasratning aralash holatini, ichdan yeb bitiradigan iztirobni bildiradi; ingliz tilida bunga “to be burning inside” yaqin bo‘lsa-da, u ko‘proq muallifiy metafora sifatida ham ishlatiladi, turg‘unlik darajasi har doim bir xil emas. Demak, turg‘unlik mezoni qiyosiy tahlilda alohida tekshirilishi shart: bir til uchun frazeologizm bo‘lgan birlik boshqa tilda erkin metaforik birikma bo‘lib chiqishi mumkin [5].

Ruhiy holat ifodasida baholovchanlik va pragmatik yo‘nalish masalasi ham muhim. Ayrim frazeologizmlar holatni shunchaki nomlamaydi, balki so‘zlovchining munosabatini ham kodlaydi. Masalan, o‘zbek tilida kishining qo‘rquvini “eti jimirlamoq” kabi birliklar orqali ifodalashda jismoniy reaksiya orqali emotsiya kuchaytiriladi; bu yerda ekspressivlik yuqori. Ingliz tilida “to get cold feet” qo‘rquv yoki qat’iyatsizlikni bildiradi, lekin unda “mas’uliyatdan chekinish” soyasi kuchliroq bo‘lib, pragmatik jihatdan ba’zan tanqidiy tus oladi. Shuning uchun qiyosiy tahlil faqat denotativ semani emas, balki konnotativ “tanbeh”, “kinoya”, “achinish” yoki “ma’qullash” kabi qatlamlarni ham qamrab olishi kerak [4]. Bunday tahlil natijasida tarjima jarayonida ekvivalent tanlashda xatoliklarning oldi olinadi: ma’no mos tushgan taqdirda ham baholovchanlik mos tushmasa, kommunikativ niyat o‘zgarib ketadi.

Lingvomadaniy omil ruhiy holat frazeologizmlarida ayniqsa yaqqol ko‘rinadi. O‘zbek tilida “or-nomus”, “hayo”, “ko‘ngil” kabi madaniy qadriyatlar bilan bog‘liq konseptlar turg‘un birikmalarda ko‘p kodlanadi; bu esa uyat, ikkilanish, o‘zini tiyish kabi holatlarning tilga ko‘chishida o‘ziga xos obrazlar yaratadi. Ingliz tilida esa “privacy”, “self-control”, “confidence” kabi individual

psixologik kategoriyalar bilan bog‘liq ifodalar ko‘proq uchrashi mumkin; natijada ayrim maydonlarda o‘zbek tilidagi ko‘ngil markazli birliklar uchun bevosita obrazli muqobil topish qiyinlashadi va funksional muqobillik yo‘li tanlanadi. Frazeologik birlikning milliy xosligini V. N. Teliyaning lingvomadaniy yondashuvi doirasida “madaniy konnotatsiya” sifatida talqin qilish mumkin: u frazeologizmni shunchaki til birligi emas, balki madaniy xotira izlari saqlovchisi sifatida ko‘radi [4]. Qiyosiy tahlil ana shu “madaniy konnotatsiya”ni aniqlash orqali tarjimada yo‘qolib ketishi mumkin bo‘lgan ma’no soyalarini oldindan belgilaydi.

Tarjima strategiyalari masalasida ruhiy holat frazeologizmlari uch asosiy yo‘l bilan berilishi kuzatiladi: frazeologik ekvivalent bilan berish, frazeologik analog bilan berish va deskriptiv (izohli) tarjima. To‘liq frazeologik ekvivalent mavjud bo‘lsa, u nutqning tabiiyligini saqlaydi; biroq bunday holat doimo uchramaydi. Qisman moslikda analog tanlanadi, bunda emotsional yadro saqlanib, obraz o‘zgarishi mumkin, lekin uslubiy bo‘yoq tenglashtirilmasa, matnning umumiy registri buziladi. Nol ekvivalentda esa deskriptiv tarjima zarur bo‘ladi, ammo u ekspressivlikni pasaytiradi; shu sababli kompensatsiya, ya’ni boshqa joyda emotsional rang beruvchi vosita bilan muvozanatni tiklash maqsadga muvofiq. Bu yondashuv tarjima nazariyasida ekvivalentlikning funksional talqini bilan uyg‘un keladi: asosiy maqsad o‘quvchida o‘xshash pragmatik ta’sir uyg‘otishdir [3]. Shu bilan birga, turg‘un birikmalarni literal tarjima qilish ko‘pincha semantik g‘alizlikka olib keladi, ayniqsa somatik va madaniy markerli birliklarda; demak, tarjimon turg‘unlikni tanib olish kompetensiyasiga ega bo‘lishi shart.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘zbek va ingliz tillarida ruhiy holat frazeologizmlari emotsional tajribaning universalligi tufayli umumiy semantik yo‘nalishlarga ega, biroq ularning obraz manbai, baholovchanlik intensivligi, uslubiy registri hamda pragmatik soyasi ko‘pincha farqlanadi. O‘zbek tilida “ko‘ngil” va “yurak” markazli birliklar ruhiy holatni nozik gradatsiyalarda

ifodalashga xizmat qilib, ko‘pincha muomala madaniyati va ichki kechinmaning ijtimoiy talqinlari bilan bog‘lanadi; ingliz tilida esa ayrim holatlarda abstrakt, neytral ifodalar ustun kelib, frazeologik obrazlilikning roli kontekstga bog‘liq tarzda kuchayadi yoki susayadi. Shuningdek, ingliz tilida qo‘rquv, ikkilanish, stress maydonlarida “nerves”, “pressure” kabi konseptlar bilan bog‘liq birliklar faol bo‘lsa, o‘zbek tilida bu holatlar ko‘pincha somatik va ko‘ngil markazli obrazlar orqali ifodalanadi. Qiyosiy tahlil frazeologik ekvivalentlikning oddiy “ma’no tengligi” emas, balki semantik yadro, konnotatsiya, uslubiy bo‘yoq va pragmatik ta’sirning yig‘indi modeli ekanini tasdiqlaydi.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, ruhiy holatni ifodalovchi turg‘un birikmalar o‘zbek va ingliz tillarida emotsiyalarni kodlashning muhim vositasi bo‘lib, ularning qiyosiy tahlili til va madaniyat tutashgan nuqtalarda yuzaga keladigan semantik hamda pragmatik farqlarni aniq ko‘rsatadi. Tadqiqot natijasida ekvivalentlik darajalarini belgilashda obraz manbai, baholovchanlik yo‘nalishi va uslubiy registrni birgalikda hisobga olish zarurligi asoslandi, shuningdek, tarjimada frazeologik ekvivalent, analog va deskriptiv yechimlar o‘rtasida funksional-pragmatik mezonlarga tayangan holda tanlov qilish lozimligi ko‘rsatildi. Bu yondashuv o‘quvchi ongida emotsional ta’sirni saqlash, matn tabiiyligini ta’minlash va milliy-madaniy xoslikni imkon qadar adekvat yetkazishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilida frazeologik birliklarning semantikasi. Toshkent, Fan, 1978. 232 b.

2. Vinogradov V. V. Russkiy yazyk. Grammaticheskoye ucheniye o slove. Moskva, Vysshaya shkola, 1986. 640 s.

3. Nida E. A., Taber C. R. The Theory and Practice of Translation. Leiden, E. J. Brill, 1969. 220 p.

4. Teliya V. N. Russkaya frazeologiya. Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. Moskva, Shkola “Yazyki russkoy kultury”, 1996. 288 s.

5. Kunin A. V. Kurs frazeologii sovremennogo angliyskogo yazyka. Moskva, Vysshaya shkola, 1996. 381 s.

6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago, The University of Chicago Press, 1980. 256 p.